

УДК [93+930.253](477)(047.53)

**“ШЕТЕТ ПЕРЕД ПРАЦЕЮ ІСТОРИКА-АРХІВІСТА
ОСОБИСТО В МЕНЕ ЗБЕРІГАЄТЬСЯ
ЩЕ ІЗ СТУДЕНТСЬКИХ РОКІВ”**

*(на запитання редакції журналу "Архіви України"
відповідає академік Валерій Андрійович Смолія)**

Висвітлюється життєвий шлях і коло наукових інтересів відомого вченого, академіка НАН України, директора Інституту історії України НАН України Валерія Андрійовича Смолія.

Ключові слова: історія; історичне джерело; шкільні підручники; Українська революція 1917–1921 рр.; Інститут історії України.

– Валерію Андрійовичу, чому саме історія стала Вашим вибором?

– Мені неодноразово доводилося відповідати на це запитання. І кожного разу я наголошую на тому, що мені пощастило народитися на рубежі Поділля та Волині, у краї, звідки витікають три річки: Збруч, Південний Буг та Случ. Називається ця місцевість Авратинською височиною, там же починаються Подільські узвишся. Саме тут своєрідно акумулювалися історія, культура, народні звичаї, традиції побуту, духо-

вність. Все в цьому краї наче дихає далеким і близьким минулим, нагадуючи, що саме тут перехрещувалися шляхи цивілізацій та народів. Рідне моє село – мальовниче, поблизу тече Збруч, мешкають у ньому волелюбні і допитливі люди, які добре знають і пам’ятають героїчні сторінки боротьби за волю. Я з дитинства переймався цими оповідями старожилів, щодалі посилювалося бажання дізнатися більше про історію свого краю, своєї батьківщини. Отож, у шістнадцять років, коли переді мною постало питання обрання майбутньої професії, коливаний не було. Згодом я став студентом історико-філологічного факультету Кам’янець-Подільського педагогічного інституту. Мені пощастило з

* Принагідно вітаємо Валерія Андрійовича Смолія із 60-річчям від дня народження. Приєднуючись до численних привітань на адресу ювіляра, зичимо йому міцного здоров’я, нових наукових досягнень, невичерпної енергії, родинного благополуччя.

учителями. Викладали у нас професори із світовими іменами: Л. Коваленко, П. Лаптін – великі авторитети в науці. Саме завдячуючи їм у вузі існувала така атмосфера, що з першого-другого курсу (це без перебільшення), науковою роботою захопився беззастережно і назавжди. Великих планів на майбутнє не складав, але праця в архівах та бібліотеках, поїздки до Києва, Москви, Варшави стали з того часу для мене нормою життя.

– Майже чотири десятиліття Ваше життя нерозривно пов'язане з Інститутом історії. Скажіть, будь ласка, на якій посаді у цій поважній установі Вам було найкомфортніше, як для науковця?

– Щасливий шанс, подарований мені долею, – це вступ до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Гадаю, ним я гідно скористався. Пірнути у творчу атмосферу цієї провідної наукової історичної інституції, потрапити у середовище найкращих фахівців своєї справи, що живуть наукою, генерують нові ідеї, апробують нові дослідницькі підходи – це найбільш сприятливе для молодого людини, яка вирішила серйозно присвятити себе науковій діяльності. А далі були роки наполегливої праці і пошуку свого місця в науці.

Слід зауважити, що мої наукові інтереси визначилися ще в студентські роки. З перших курсових робіт, дипломної, а згодом – кандидатської та докторської дисертацій досліджував проблеми історії козацтва, національно-визвольних рухів, українсько-російських та українсько-польських відносин на зламі середньовіччя – нового часу. Я безмежно вдячний доктору історичних наук, професору В. Дядиченку (прикро, але співпраця з ним як науковим керівником мого кандидатського дослідження виявилася дуже недовгою), члену-кореспонденту НАН України Ф. Шевченку, члену-кореспонденту АН УРСР І. Гуржію, академіку НАН України Ю. Кондуфору та багатьом іншим вченим, які всіляко підтримували мене на різних етапах мого творчого зростання.

Докторську дисертацію захистив 1985 року, звісно, на ній певною мірою позначилися ідеологічні, політичні оцінки й стереотипи того часу, але цікавила мене, передусім, визначальна проблема – суспільна свідомість різних верств населення у XVII–XVIII ст.: козацтва, селянства, міщанства, шляхти тощо. Дослідження вимагало нових методологічних підходів, одже одна справа – висвітлювати хід подій історичного процесу, інша – розкрити, так би мовити, цю історію зсередини, з'ясувати думки і прагнення людей, їхні соціальні, психологічні, духовні особливості, ставлення до подій свого часу, сподівання на майбутнє. Головним для мене завжди був пошук нових можливостей реалізації себе як науковця. Нових посад я не шукав, сприймаючи їх, як визнання результативності моєї праці науковим загалом. Водночас кожна з посад, які я займав – це розширення певного кола обов'язків, збільшення відповідальності не лише за себе, а й за внесок інших, вну-

трішньої мобілізації, значної самовіддачі. Головне в тому, що я люблю свою роботу, для мене стала рідною установа, яку я нині очолюю, я ціную і поважаю тих людей, які поруч працюють.

– *Ви працюєте директором Інституту історії України з 1993 р. Як Ви оцінюєте роль цієї академічної установи в переосмисленні, інколи кажуть – “переписуванні” тієї історії України, яка нам дісталася у спадок від радянських часів, а точніше – від сталінських часів, тому що до появи гласності при Горбачові сталінські часи домінували в історіографії?*

– Не секрет, що жорстка детермінованість історичних досліджень в колишньому СРСР, як на рівні парадигмальному, так і на рівні окреслення тематичного поля, відкрила шлях до створення історіографічних міфів, що підмінювали собою об’єктивне вивчення історичного процесу. Разом з тим я не прихильник того, щоб підходити до оцінки історіографічної спадщини радянської доби винятково з позицій скепсису і наукового нігілізму. Принаймні, і дотепер не втратили свого наукового значення праці в галузі українського середньовіччя і нового часу С. Юшкова, І. Гуржія, М. Петровського, К. Гуслистого, О. Апанович, О. Компан, І. Крип’якевича, Ф. Шевченка та багатьох інших вчених, які зробили все можливе для того, щоб примножити і зберегти історичну пам’ять свого народу. Інша справа, що можливості ці в умовах, коли вся потенційна спроможність історичної науки волонтаристськи спрямовувалася на обґрунтування тоталітарної ідеології і способу організації життя, були досить обмеженими.

Не сприймаю я іронії щодо так званого “переписування” історії. Це є об’єктивна, закономірна сторона поступу історичної науки, адже на кожному новому історіографічному етапі поповнюється джерельна база, вдосконалюється дослідницький інструментарій, відбувається неухильний процес прирощення наукового знання, з’являються нові методології та відкриваються нові інтерпретаційні можливості в реконструкції минулого. Дискредитація ж ціннісних акредитивів національних історіографій, зневажання історичної пам’яті можуть зіграти лише на посилення у суспільстві зневіри, відчуття нестабільності, непевності в майбутньому. Стосується це не лише України, йдеться зовсім не про альтернативність наукових підходів та концепцій в трактуванні історичного процесу і плюралістичність наукового простору.

Затребуваність історії як генетичного коду нації, носія імперативів її політичної свідомості в умовах сьогодення залишається високою. За останні два десятиліття науковцям Інституту історії України вдалося здійснити справжній прорив у справі адекватної реконструкції (шляхом розширення проблемного поля, виходу на нові дослідницькі можливості) історичного образу України, сформованого цивілізаційним поступом народів, які у різні часи й епохи населяли її землі. Зусиллями науковців зібрано, опрацьовано і підготовлено до друку корпусні ви-

дання джерел, переглянуто стереотипи, які довгий час домінували в історіографії, опубліковано сотні статей, індивідуальних та колективних монографій, синтезних викладів з найрізноманітніших комплексів проблем. Серед останніх слід назвати п'ятнадцяти томну серію "Україна крізь віки", відзначену 2000 року Державною премією України в галузі науки і техніки; фундаментальні академічні розробки "Все про Україну" (1998); "Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)" (2001); "Уряди України у XX столітті: науково-документальне видання" (2001); "Видатні діячі України минулих століть: Меморіальний альманах" (2001); "Київ: Енциклопедичне видання" (2001); "Нариси з історії дипломатії України" (2001); "Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст." (2002); 3-й том фундаментального академічного видання "Історія української культури" (2003); "Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки" (2003); "Україна і Росія в історіографічній ретроспективі: Нариси в 3-х т." (2004); "Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світлинах" (2004). Широкоформатні видання останніх років представлено багатотомною серією "Реабілітовані історією", а також: двотомні нариси "Історія українського селянства" (2006) та "Історія українського козацтва" (2006–2007); колективні праці "Україна: політична історія XX – початку XXI століття" (2007); "Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності" (2008); п'ятитомна "Історію державної служби в Україні" (2009) тощо.

Нові досягнення української історичної думки відбито у багатотомній "Енциклопедії історії України", над створенням якої колектив Інституту працює з кінця 90-х років і шість томів якої вже стали надбанням читача. По суті, тепер українському суспільству запропоновано нову версію вивчення національної історії, яка відзначається багатовимірним конструюванням перебігу історичного процесу в етнічних кордонах України, з урахуванням всіх його формовиявів як на макро-, так і мікрорівнях, а також його ментальної та антропологічної складових. З іншого боку, надзвичайно важливим стає вивчення європейської присутності України, а отже і вписання українського історичного процесу (поряд з іншими національними історіями) у великий інтегральний проект, перспективи реалізації якого нині виношуються європейською науковою спільнотою. Для реалізації таких масштабних планів Інститут історії, у співпраці з іншими науковими центрами країни, має всі потенційні можливості.

– Ви – автор і співавтор понад 1000 наукових праць, які висвітлюють історію України. Цікаво, що спільного в болісних процесах державотворення, що відбувалися в добу козацтва і в теперішній період нашої незалежності?

– Це питання торкається одного з важливих аспектів функціонального призначення історичної науки. Адже, коли ми зазираємо у мину-

ле, ми повинні бачити майбутнє і працювати на нього. Перегортаючи сторінки української історії, ми знову і знову натрапляємо на явища, події, факти, які пережило українське суспільство декілька століть тому, але вони для нас залишаються потрібними та важливими і тепер. Серед таких феноменів минулого, за своїми доленосними наслідками не лише для сучасників, а й для майбутніх поколінь, безперечно одне з найяскравіших місць займає переломна доба середини XVII ст. За останній час в Україні чимало зроблено у переосмисленні цієї складної та неоднозначної епохи, яка продемонструвала високі зразки збагачення політичної культури становленням політичної системи українського суспільства та суверенної національної держави. Здобутки українського державотворення середини XVII ст. не було загублено у мороці часу і простору. Вони були настільки потужними, що ними жило суспільство на початку і наприкінці XVIII ст., залишаючись живильним середовищем, з якого черпали наснагу духовні і політичні проводирі доби Національного відродження. Козацький ідеал, тотожний реалізації вічного гасла землі та волі – цілком земний і реальний, матеріалізований працями у XVII ст., приводив у рух величезні маси селян у XIX та на початку XX ст. У цьому контексті не можна обійти проблему Української революції 1917–1921 років, яка продемонструвала наступність і генетичний зв'язок між обома подіями, незважаючи на те, що їх розділяла відстань у 2,5 століття.

В основу новітньої Української держави покладено багатовікові традиції українського державотворення. І якби український політикум, громадянство в цілому хотіли і вміли прислухатися до застережень історії, враховувати уроки минулого, то нині вдалося б применшити негатив чи запобігти багатьох тих болісних процесів, які доводиться зазнавати суспільству. Адже, у підсумку, причини, які призвели до згасання потужного спалаху державотворення українського народу у XVII ст., можуть бути визначальними і повчальними уроками з тих давніх і таких близьких нам подій. Йдеться про сильну владу, здатну користуватися довірою й повагою в народі, консолідувати еліту і суспільство взагалі, об'єднати навколо державницької ідеї і засобів досягнення мети збалансовану та послідовну зовнішню політику.

– Історію наповнюють джерела. Яке значення Ви надаєте архівам? У чому проявляється увага науковців академічного інституту до питань архівознавства, археографії, джерелознавства?

– Частково я відповів на це запитання, коли наголошував, що джерело, а отже, систематичне опрацювання архівних фондів, це – основа основ наукової роботи історика. На це я спрямовую молодь, яка навчається в аспірантурі Інституту, до цього постійно закликаю своїх колег. Ще раз зазначу: пієтет перед історичним джерелом, перед працею історика-архівіста особисто в мене зберігається ще із студентських

років. На ґрунтовну джерельну базу спираються всі мої наукові праці. Між науковцями Інституту історії України та архівними установами країни існує тісна взаємодія, яка дає свої плідні результати. Наші співробітники беруть активну участь у нарадах архівістів, розробляють різні аспекти теоретичного і практичного джерелознавства, надають методичну допомогу, виступають упорядниками збірників документів, вводять до наукового обігу новий джерельний матеріал, вміщують тематичні добірки джерел на сторінках інститутських наукових видань. Це добра традиція, яка існує вже не одне десятиліття.

– Якими були і якими стали шкільні та вузівські підручники з історії? Коли Ви написали свій перший підручник?

– Насамперед хочу пригадати запис із щоденника Олександра Довженка (повоєнного періоду) про те, що серед європейських народів існує лише один народ, позбавлений своєї історії, – український. На мою думку, в ньому є відповідь на те, якими були підручники попередньої доби, вірніше, якими їх хотіли бачити ті, хто перебував при владі. Зі свого боку науковці робили все можливе, щоб, навіть у жорстко детермінованих координатах, які допускалися, українці знали свою історію. Говорю це з повною відповідальністю з власного досвіду, адже мій перший шкільний підручник було написано у 1983 році. І хоча в майбутньому зазнали змін певні оціночні підходи і критерії, все ж учні тоді отримували з його сторінок добротні, якісні знання фактичного розвитку подій в XVII–XVIII ст.

На мій погляд, підготовка шкільних та вузівських підручників, як первинних носіїв інформації, з історії України та сусідніх з нею держав в умовах нинішніх суспільних трансформацій має стати важливим сегментом добротної державної програми адаптації і популяризації накопиченого історичною наукою інтелектуального запасу для засвоєння його широким громадянським загалом. Для вироблення такої програми необхідно сконцентрувати зусилля як державних, так і відповідних академічних та вузівських інституцій.

Підготувати підручник, на який нині очікує вища та середня школа, науково обґрунтований, написаний методологічно грамотно і стилістично яскраво, – справа надзвичайно відповідальна. Вона вимагає від авторів не лише високої фаховості, але й врахування вікових пізнавальних можливостей учнівської аудиторії, тісної співпраці з практикуючими викладачами, шкільними вчителями та методистами з організації навчального процесу. Сьогодні ми маємо цілий ряд чудово написаних, узагальнюючих викладів української історії, підготовлених з різних методологічних позицій, з більш або менш широким охопленням подій, які дають уявлення про історичне минуле нашої держави через розкриття сукупності політичних, соціальних, економічних, культурних і духовних складових її розвитку. Основна вимога, яку я особисто висуваю

до сучасних популярних історичних синтез – це їх професіоналізм, ви-
важеність і наукова коректність, обумовлена критерієм об'єктивності.

– Чи породжувало ностальгію за науковою роботою “відряджен-
ня” до уряду, де Ви протягом двох років обіймали посаду віце-прем'єр-
міністра України з питань гуманітарної політики?

– Ні про яку ностальгію не може бути мови хоча б тому, що у роки перебування на урядовій посаді моя наукова робота не припинялася. Без-
перечно, це був нелегкий для мене час, який вимагав величезної затрати сил, мобілізації всіх ресурсів. У чомусь доводилося себе обмежувати, реалізацію якихось планів відсунути на майбутнє, а від деяких задумів, можливо, й зовсім відмовитися. Але на моєму робочому столі завжди знаходилося кілька рукописів, які я редагував, вносив правку, а часом і переписував. Я продовжував стежити за всіма новинками, що з'являлися на книжковому ринку, регулярно переглядав фахові журнали, готував ба-
гато праць до друку. Зокрема, саме в той час найширший читацький загал отримав змогу ознайомитися з нашою спільною з професором В. Степан-
ковим концепцією Української національної революції XVII ст. (її осно-
вні положення було оприлюднено як у журнальних, так і монографічних форматах); було підготовлено великі розділи до навчальних посібників “Історія України”, що вийшов друком у Видавничому домі “Альтерна-
тиви” та “Історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.”, опу-
блікований на сторінках періодичного видання “Історія України”, нари-
си до колективних монографій, серія історичних портретів тощо. Окрім праці у звичній для мене проблематиці саме в ті роки значно підвищився мій інтерес до пошуків у сфері теорії та методології історичної науки. Продовжувалася моя діяльність як головного редактора “Українського історичного журналу”. Водночас я не залишав керівництво Інститутом історії України, вирішував всі поточні справи, розв'язував проблеми, які виникали, використовуючи для цього щонайменшу можливість в щіль-
ному графіку посадових обов'язків віце-прем'єра. Звичайно, це було не-
легко, але мої колеги розуміли ситуацію і підтримували мене. Інститут історії функціонував злагоджено і продуктивно.

З іншого боку, робота в уряді збагатила знанням механізмів функ-
ціонування управлінської системи, неоціненним досвідом оператив-
ного вирішення найрізноманітніших питань, виходом на новий рівень контактів. Це була пора, яка дозволила ширше поглянути на гуманітар-
ну сферу в цілому, глибше оцінити роль гуманітаристики в суспільних процесах сьогодення, просторіше побачити значення історичного сег-
менту в складній системі соціогуманітарних наук. Зрештою, існували цілком реальні можливості впливати на результативність розв'язання тих чи інших питань гуманітарної політики.

– Як відомо, для лікарів святая святих – клятва Гіппократа. А для вченого, як на Вашу думку?

– Святая святых для історика – це вірність історичному факту, сумлінність і неупередженість у трактуванні змісту історичних джерел і щоденна наполеглива праця. Лише за дотримання цих трьох умов відбувається становлення професіонала, здатного сказати своє нове слово в історичній науці.

– Під Вашою опікою зросло не одне покоління істориків-дослідників. Що Ви можете про них розповісти?

– Я пишаюся своїми учнями. Це яскраві, самобутні особистості, по-справжньому захоплені своєю справою. Вони творчо мислять, виявляють ініціативу. Хтось з них уже впевнено зайняв своє місце в історіографії і започаткував нові дослідницькі напрями, дехто ще робить свої перші кроки в науці, демонструючи непересічні потенційні можливості. Тепер вони – мої колеги, моя опора в науковій та адміністративній роботі. Більшість з них працюють разом зі мною в Інституті, є такі, що присвятили себе викладацькій діяльності або вийшли на різні щаблі державної служби. Але за будь-яких умов вони не залишають активної наукової роботи.

– Директор Інституту історії, головний редактор “Українського історичного журналу”, член редколегії низки наукових часописів – це далеко не повний перелік Ваших посад і обов’язків. Можна лише здогадуватися, наскільки щільний графік кожного робочого й неробочого дня. Чи вдається в такій круговерті знайти час для своїх уподобань, захоплень, зрештою – для родини, друзів?

– Дійсно, специфіка наукової роботи потребує від того, хто обрав для себе цей вид діяльності, самовіддачі і значних інтелектуальних затрат. Помножена на щільність адміністративних обов’язків, вона не підпорядковується якійсь регламентації і не вкладається у визначений робочий час. Як бути у такій ситуації, чому надати пріоритет – кожний визначає самостійно. Для мене це – самоорганізація і самодисципліна. Я не прихильник крайніх форм аскетизму, живу звичайним людським життям. Безперечно, доводиться чимось жертвувати, від чогось відмовлятися. Проте, в жодному разі це не можуть бути інтереси, спокій і добробут близьких людей.

Освещается жизненный путь и круг научных интересов известного ученого, академика НАН Украины, директора Института истории Украины НАН Украины Валерия Андреевича Смолия.

Ключевые слова: история; исторический источник; школьные учебники; Украинская революция 1917–1921 гг.; Институт истории Украины.

There is considered the lifeline and range of interests of well-known scientist, academician of NAS of Ukraine, Director of the Institute of History of Ukraine Valeryi Andriyovych Smoliy.

Keywords: history; historical source; school textbooks; Ukrainian revolution of 1917–1921; Institute of History of Ukraine.